

Izvorni naučni rad

UDK 27:26

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

DA LI PUTEM HRISTA ILI TALMUDA?

Antisemitizam s pravoslavnohrišćanskom podlogom u kolaboracionističkoj propagandi u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata

U radu se predstavljaju i analiziraju antisemitski istupi iz re-dova sveštenstva Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata.

Ključne riječi: *antisemitizam, Crna Gora, Drugi svjetski rat, antikomunizam, Joanikije Lipovac*

Pravoslavna crkva u Crnoj Gori do formiranja države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca imala je svoje sedište na Cetinju i funkcionisala kao auto-kefalna crkva na čelu s crnogorskim mitropolitom.¹ Ukidanje crnogorske državnosti 1918. pratilo je i ukidanje crnogorske crkve. Crnogorska crkva stavljena je pod jurisdikciju novoformirane Beogradske patrijaršije i time postala dio Srpske pravoslavne crkve (Crkve Srbije). Zakonom o Srpskoj pravoslavnoj crkvi iz 1929. godine te Ustavom Srpske pravoslavne crkve iz 1931. dovršen je čin njenog potpunog brisanja.² Godine 1931. u sklopu SPC formirana je Crnogorsko-primorska eparhija (Mitropolija crnogorsko-primorska), koja će imati jurisdikciju nad najvećim dijelom Crne Gore. Na čelu Mitropolije crnogorsko-primorske prilikom izbijanja Drugoga svjetskoga rata u Jugoslaviji nalazio se mitropolit Joanikije Lipovac, rođen u Boki Kotorskoj krajem XIX vijeka, antikomunistički vladika nacionalističke orijentacije. Za razliku od tadašnjeg patrijarha SPC Gavrila Dožića, koji je neskriveno podržao an-

¹ O istorijatu crnogorske crkve videti: Jovanović, Vladimir, *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseljena (1766–1925): prilozi istoriji hrišćanstva u Crnoj Gori*, Pobjeda & OKF, Cetinje – Podgorica, 2014.

² Jovanović, Vladimir, „Mitropolija crnogorsko-primorska je formirana 1931. godine: samo sedam godina je starija od Amfilohija“, Portal Antena M, link: <https://www.antenam.net/istorija/123830-mitropolija-crnogorsko-primorska-je-formirana-1931-samo-sedam-godina-je-starija-od-amfilohija-3>.

tifašističko raspoloženje u Kraljevini Jugoslaviji te zbog toga ubrzo nakon kapitulacije Jugoslavije uhapšen u Manastiru Ostrog od strane Gestapoa, Joanikije Lipovac je odmah stupio u saradnju s okupatorima.³ Joanikije je svečarski dočeka talijanske okupatore, uključujući i njihova kralja, tokom posete Cetinju, a bio je prisutan i na tzv. Petrovdanskom saboru kada je proglašena nezavisna Crna Gora pod fašističkim patronatom.⁴ Izbijanje Trinaestojulskoga ustanka pod vođstvom KPJ vladiku će dodatno očvrstiti u njegovim antikomunističkim stavovima. Ne samo da je počeo s kritikom i raščinjavanjem popova koji su se priključili ustanku no se i otvoreno uključio u antipartizansku i antikomunističku propagandu. Formiranjem četničkoga pokreta u Crnoj Gori vladika je dobio omiljenu vojnu formaciju koju je beskompromisno podržavao. Odlaskom Talijana i dolaskom Njemaca vladika Joanikije nije izmijenio stavove, već je dao punu podršku politici Narodne uprave. Dragutin Papović o tome piše: „Duhovni pokrovitelj bjelaške nacističke opcije u Narodnoj upravi bio je mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije Lipovac. On se pojavljivao na svečanostima koje su organizovali okupator i kolaboranti, i u tim prilikama je osuđivao komunizam i zločine koje su počinili partizani, ali nikada nije osudio zločine koje su počinili okupatori i nacionalističke snage u Crnoj Gori. Na taj način se mitropolit Joanikije eksponirao kao pristalica režima Narodne uprave. Joanikije se nalazio među zvanicama koje su 4. januara 1944. prisustvovala na prijemu kod dr Kramarca, dok je mitropolit imao prijem i kod general-majora Kajpera prilikom obilježavanja Nove godine. Njegovo sveštenstvo je bilo nacionalistički, antisemitski, antikomunistički i antidemokratski nastrojeno.“⁵

Od prve polovine 1942. godine u opsežnoj vojnoj i propagandnoj antikomunističkoj akciji okupatora i njegovih kolaboratora u Crnoj Gori, svoju ulogu imaće i Pravoslavna crkva. U nastupima i tekstovima nekolicine njenih sveštenika uočljiva su antisemitska gledišta. Posebno antisemitski narativ iz redova crkve javiće se tokom njemačke okupacije. Na antisemitizam dijela sveštenstva Pravoslavne crkve u Crnoj Gori tokom rata zasigurno je uticaja imala hrišćanska tradicija, ali i same društvene prilike. Kako je to odlično zapazio proučavalac života i djela srpskog vladike i antisemite Nikolaja Velimirovića Jovan Byford, recidive hrišćanskih predrasuda prema Jevrejima u pra-

³ O teškim uslovima u kojima se SPC našla poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije videti: Stojanović, Aleksandar, „‘Crvene vladike’: Srpska pravoslavna crkva na stranicama kolaboracionističke štampe“, In: Stojanović, Aleksandar (pr.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga 2, Filip Višnjić, Beograd, 2017, str. 129–148.

⁴ Adžić, Novak, „Petrovdanski sabor 12. jula 1941. godine“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/236178--adzic-petrovdanski-sabor-12-jula-1941-godine>.

⁵ Papović, Dragutin, „Nacizam u Crnoj Gori“, In: Papović, Dragutin, *Rani ratovi*, Otvoreni kulturni forum, Cetinje, 2010, str. 104.

voslavnome svijetu olakšavala je velika privrženost Svetim crkvenim ocima i nekritičko prihvatanje njihovih stavova: Jovana Zlatoustoga, Justina Filozofa, Origena, Avgustina i drugih, u čijim djelima ima tradicionalnog antisemitizma.⁶ Poznato je da je Srpska pravoslavna crkva u međuratnom periodu imala jako dobre odnose s jevrejskim zajednicama u Jugoslaviji i da ta institucija nije promovisala niti podržavala antisemitsku politiku.⁷ No unutar Crkve javile su se određene struje koje su na antisemitizam gledale kao na sastavni dio pravoslavno-nacionalističke ideologije, u prvome redu „Bogomoljački pokret“ koji je predvodio vladika Nikolaj Velimirović, blizak pokretu „Zbor“ Dimitrija Ljotića.⁸ Dio sveštenika SPC bili su ili članovi ili simpatizeri te organizacije. Nekoliko godina uoči Drugoga svjetskoga rata SPC je imala problema zbog antisemitskih stavova svog prvog čovjeka, patrijarha Varnave Rosića (umro 1937), koji nije krio svoje simpatije prema Hitleru i antisemitizmu. I na Varnavu i na ostatak antisemitskog sveštenstva srpske crkve velikog uticaja imali su i ruski popovi koji su prebjegli u Jugoslaviju nakon boljševičke revolucije, koji su komunizam posmatrali kao instrument Jevreja da se uništi ruski narod i njegova pravoslavna vjera.⁹ Zaslijepljenost antikomunizmom definitivno je uticala na pojavu antisemitizma u Crnogorsko-primorskoj mitropoliji. Po antisemitizmu posebno se izdvajao jedan od predavača na Cetinjskoj bogosloviji – jedinoj u okviru SPC koja je radila tokom rata, što je potvrđivalo saradnički kapacitet Mitropolije crnogorsko-primorske s okupatorom – pominjani Ljotićevac Vlahović. Od popova koji su tokom rata promovisali antisemitizam svojim se tekstovima izdvojio Jovan Todorović, sveštenik iz Pive.

U ranoj fazi crkvnog antisemitizma u Crnoj Gori tokom rata dâ se uočiti da je on uglavnom oslonjen na tradicionalne hrišćanske optužbe prema Jevrejima kao hristoubicama ili izdajnicima Hrista. Prvi takav antisemitski pristup zapažamo kod mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija Lipovca. Njegova uskršnja poslanica s proljeća 1942. godine obiluje napadima na komuniste i partizane koji su pružili otpor fašističkom okupatoru i u njoj Joanikije pravi biblijsku paralelu s Jevrejima. Mitropolit je poslanicu počeo citatima iz *Svetoga pisma* koji govore o Hristovu uskrснуću, nazvavši ga najvažnijim događajem u istoriji svijeta. Nakon apoteoze Hristovu učenju Joanikije je prešao da govori o jevrejskoj krivici za njegovu smrt: „Jevreji, kojima

⁶ Byford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje Antisemitizma – Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 158.

⁷ Videti: Koljanin, Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.

⁸ Byford, str. 25–36.

⁹ Koljanin, Milan, „Srpska pravoslavna crkva i Jevreji 1918–1937“, *Istorija 20. veka*, 2/2009, str. 75.

bješe najveći dobrotvor, dobro su mu vratili zlom. Tužiše ga sudu, svezaše, tukoše, pljuvahu ga, rugahu mu se, na glavu mu staviše trnov vijenac, osuđiše na smrt, raspeše na Golgoti.“¹⁰ S Hristova stradanja i jevrejske krivice Joanikije je prešao na iznošenje svoje kratke verzije rata u Crnoj Gori, oštro kritikujući svaki potez komunista – osudio je podizanje ustanka 13. jula 1941. godine, optužio komuniste da uništavaju crkvu, vjeru, porodicu i tradiciju, a onda aktuelne krivce za „narodno stradanje“ poistovjetio s jevrejskim sudijama koje su prokazale Hrista: „kao što su starješine jevrejske raspele Isusa Hrista na krstu na Golgoti, tako nesavjesne i nesposobne starješine, sveštenici, nastavnici, novinari, ljekari i drugi raspinju dušu narodnu na krst stradanja.“¹¹ Vidno je dakle da mitropolit Joanikije dvaput apostrofirao jevrejsku krivicu za raspinjanje Hristovo i koristi kao simboličnu poentu koja objašnjava aktuelnu zbilju koja jevrejski „pragrijeh“ pripisuje simpatizerima komunista iz redova sveštenstva, novinara, nastavnika, ljekara itd. Po toj logici oni su u Drugome svjetskom ratu radili isto što i Jevreji nekad.¹²

Da je unutar sveštenstva Mitropolije crnogorsko-primorske postojalo stereotipno gledište na Jevreje iz Hristova perioda, potvrđuje i jedan zapis jeromonaha i predavača na Cetinjskoj bogosloviji Domentijana Pavlovića o načelu hrišćanske ljubavi, štampan u kalendaru *Ostrog*, koji je Mitropolija izdavala tokom rata. U njemu Pavlović navodi da je Isus Hrist dao zapovijest o ljubavi u novom smislu, smislu koji podrazumijeva evanđeosku ljubav u svoj njenoj punoći. Potom kazuje da su za tu ljubav znali i Jevreji, „no zbog tvrdoće njihova srca ona je bila njima samo djelimično objavljena“ kao i ostalom neznačajnom svijetu.¹³ S pozicija tog tzv. tradicionalnog hrišćanskog antisemitizma, antisemitski narativ u hrišćanskom ključu vrlo brzo je u propagan-

¹⁰ *Glas Crnogoraca*, 22. mart/4. april 1942, br. 10, str. 20.

¹¹ Isto.

¹² Crnogorski kolaboracionisti trudili su se u javnome diskursu teorijski braniti Hristovo uskrsnuće i „naučno“ dokazivati tu mogućnost. U tome kontekstu zanimljiv je tekst „Hristovo vaskrsenje s kritičke tačke gledišta“ objavljen u *Crnogorskom vjesniku*. Autor toga teksta poziva se na *Sveto pismo*, ali i mišljenja nekih filozofa i književnika. Jedan od glavnih dokaza da je Hrist uskrsnuo kolumnista ovoga glasila nalazio je u tome da „ni jedan jevrejski pisani spomenik ne govori da nije Hristos vaskrsao“. Potom, kako je pisao „citirajući Renana“: „Zaista je karakteristično da starješine jevrejske nijednom prilikom ne govore apostolima da nije Hristos vaskrsao, već im naređuju da jednako čute o tome. Ja zaključujem (...) da je ovo starješina judejskih jedna na brzu ruku skrojena laž.“ Znači da su i same starješine judejske bile ubijedene u vaskrsenje Hristovo, te i samim tim, otpada kao netačna, odveć lažna i apsurdna ova teorija o bajagi nekakvoj pokraži tijela Hristova.“ Izvor: R. Šć., „Hristovo vaskrsenje s kritičke tačke gledišta“, *Crnogorski vjesnik*, 20. april 1944, br. 37, str. 3.

¹³ Pavlović Domentijan, „Ljubav kao glavno načelo hrišćanskog morala“, *Ostrog*, Mitropolija crnogorsko-primorska, Cetinje, 1942–1943, str. 60.

di poprimio formu modernog, političkog antisemitizma. Mnogi proučavaoci antisemitizma napominju da su hrišćanski i moderni antisemitizam u izvjesnoj korelaciji i da među njima ima historijskih veza, što dovodi u sumnju njihovo teorijsko razdvajanje.¹⁴ Pošto u crnogorskome pravoslavlju i tradiciji nijesu zabilježene oštre antisemitske forme jer je njih spletom historijskih okolnosti potisnuo antiislamizam, može se zaključiti da je upravo Drugi svjetski rat sa svim karakteristikama koje je nosio doveo do toga da se (hrišćanski) antisemitizam javi u svom najmodernijem obliku, u čemu je prednjačio antikomunistički vid antisemitizma. Poglede velikoga dijela sveštenstva u Crnoj Gori na Jevreje i Narodnooslobodilački pokret nalazimo u *Rezoluciji sveštenstva arhijerejskog namjesništva: nikšićkog, šavničkog i kolašinskog*, donešenoj 29. decembra 1943. godine.¹⁵ Sveštenstvo iz pomenutih gradova „jednodušno je konstatovalo“ osam zaključaka i osam odluka. Prvi zaključak Rezolucije kazuje da je uzročnik sveukupnom stradanju srpskog naroda bezbožnički i krvoločni komunizam propagiran od „bjelosvjetske, skitačke, jevrejske rase“ koji su prihvatili domaći odrodi, propali đaci, seoski dilkoši i kriminalci, skitnice i ostali društveni ološ. Cilj komunizma sveštenici su videli u uništenju Svetosavlja i Srpske crkve (kako je doslovno zovu). Oni su komuniste optuživali da *Sveto pismo* nastoje zamijeniti literaturom Karla Marksa, pa su narod upozoravali da se čuva od njih jer će „najvećeg duhovnog prosvjetitelja Sv. Savu“ zamijeniti „čifutom Mošom Pijadom“.¹⁶ Iako je iz Rezolucije jasno da upozorava na jevrejsku opasnost, to njenim sastavljačima nije smetalo da u željenom kontekstu iskoriste i Njegoševe stihove iz *Gorskoga vijenca* koji se inače odnose na islam. Zato sveštenici kažu da će svakoga stići velika kletva Njegoša: „Bog vas kleo pagani izrodi / što će tuđa vjera među vama?“ Tim dokumentom upućenim „narodu srpskom“ u Crnoj Gori sveštenstvo Mitropolije crnogorsko-primorske dalo je podršku pronacističkom upravniku Narodne uprave Ljubu Vuksanoviću, kako rekoše – poznatome nacionalnom borcu, heroju Solunskog fronta, velikom Srbinu i velikom pravoslavcu, četniku i jedinom predstavniku Srba u Crnoj Gori.¹⁷ Na kraju Rezolucije sveštenici su pozvali u svetu borbu protiv komunista za spas vjere. Za borce protiv komunizma nije bilo brige jer su po mišljenju sveštenika s njima bili Bog i Pravda, svetitelji, mučenici, kraljevi i carevi srpski kao i duh „najvećeg nacionalnog

¹⁴ Videti: Carrol, James, *Constantine's Sword: The Church and the Jews*, Houghton Mifflin, Boston, 2002; Goldhagen, Daniel, *A Moral Reckoning. The Role of the Catholic Church in the Holocaust and its Unfulfilled Duty of Repair*, Alfred A. Knopf, New York, 2002.

¹⁵ Rezolucija je štampana u *Crnogorskome vjesniku*. Videti br. 10 od 6. februara 1944. godine, strane 3 i 4.

¹⁶ *Crnogorski vjesnik*, 6. februar 1944, br. 10, str. 3.

¹⁷ Isto.

vođe Sv. Save“, dok je na strani komunista bio izrod i odrod „jevrejin iz zaptvora u Srem. Mitrovici“ Moša Pijade te „objiač radnja Josip Broz – zvani Tito“. Rezoluciju srpskih sveštenika u Crnoj Gori pozitivno je predstavio i kvislinški list *Glas Boke*. U uvodniku na naslovnoj stranici pisalo je da je riječ o „vrlo interesantnom“ dokumentu koji na „jedan lijep i otvoren naćin osuđuje destruktivni rad narodnih izroda“. ¹⁸ Komentator Rezolucije pohvalio je odluke sveštenika da se krene u borbu protiv komunizma, najvećeg neprijatelja svetosavlja i srpstva, koji predvode „ćifuti Moša Pijade i Josip Broz“. Ćini se da svijest o partizanskom pokretu među crnogorskim sveštenstvom lojalnom okupatorskoj politici vrlo slikovito artikulie sveštenik Jovan Todorović, koji je svoju kritiku naroćito ustremio na popove koji su prišli Titu. Njegove rijeći donosi Dragutin Papović u svom tekstu o nacizmu u Crnoj Gori: „Vama koji držite molevstvija u Nemanjinim zadužbinama za ćifuta Moša i Tita, za pobjedu oružja krvoloka i izroda srpskoga naroda nema mjesta u srpskom narodu i njegovoj Crkvi. Ne sknavite srpske svetinje i bogomolje! Idite u sinanoge! U Ćifute!“ ¹⁹

Kolaborantska propaganda stvarala je dualistićku sliku stvarnosti. Naspram svijeta hrišćanstva u kome postoje moralna načela i nacionalni simboli pozicionirala je bezbožnićki i rušiteljski „jevrejski komunizam“. Teoretiziranjem o razlikama između marksizma-komunizma i hrišćanstva te prednoću hrišćanske religije u odnosu na ideologiju, posebno se iz redova crkve bavio mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije. O tome je detaljnije govorio u svojoj božićnoj poslanici za godinu 1944. Kritikujući materijalistićku filozofiju Karla Marksa, Joanikije je istakao da je Marks „Jevrejin, koji se pokrstio u šestoj godini“. ²⁰ Navodeći tu bespotrebnu informaciju o porijeklu, mitropolit je Marksa negativno stereotipizirao kao razdražljiva, zajedljiva i ljutita ćovjeka koji je raskrstio sa svima prijateljima i istomišljenicima, osim sa Engelsom, koji ga je izdržavao. Marksovo ućenje sagledao je kroz težnju za materijalnom dobiti vićevši u njemu otisak Marksova života koji je, kako kaē Joanikije, „mnogo puta bio gladan“ i „teoretisao kako bi svi ljudi bili siti“. ²¹ Njemaćkog filozofa nazvao je duhovnim oćem bezbožnog komunizma, osvrćući se na njegovu misao da je „religija uzdah pritisnutoga stvorenja, osjećanje jednoga svijeta bez srca, opijum naroda“. U poslanici je naveo i to da je Marks napisao studiju o jevrejskom pitanju, ali o njoj nije detaljisao. Nakon opsežne kritike marksistićke filozofije i pregleda života Isusa Hrista Joanikije je zaključio i porućio Crnogorcima: „dva su dakle puta – put Marksov i put Hristov. Radi

¹⁸ *Glas Boke*, 19. februar 1944, br. 2, str. 1.

¹⁹ Papović, str. 105.

²⁰ *Crnogorski vjesnik*, 1. januar 1944, br. 1, str. 1.

²¹ Isto.

spasenja vremenoga i vječnoga svoga ličnoga, svoga naroda i svega čovječanstva podimo za Hristom, a ne Marksom.“²² Pored ove božićne poslanice mitropolita Joanikija u kojoj je izdiferencirao komunizam i hrišćanstvo, u kolaboracionističkoj štampi je objavljena i božićna čestitka člana resora Narodne uprave za narodnu odbranu iz redova Crnogorske stranke – Mitra Popovića. On je uz riječi „Mir božji, Hristos se rodi“ rekao da narod te godine slavi Božić s jaukom i plačom zbog komunista – „odroda i nebraće, koji pljunuše na sve ono što je Srbinu sveto: vjeru, čast, poštenje i porodicu“ i da kao što Juda prodade Isusa za 30 srebrenjaka, tako „oni izdadoše svoj narod i gurnuše ga u propast za zlato krvave Moskve i međunarodnog Jevrejstva“.²³ Božićnu čestitku Popović je iskoristio i da pozove narod da s vjerom u boga krene u borbu do konačnog istrebljenja bezbožnika, bogohulnika, bludnika, zločinaca i pljačkaša koje predvode Tito i Moša.

Prihvatajući hrišćanstvo, odnosno pravoslavlje, kao jedan od bazičnih postamenata svoje ideologije i identiteta, kolaborantska propaganda usmjerila se i na kritiku svetih simbola jevrejstva. Ona je najvidljivije prezentovana u tekstu nepotpisanog autora „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?“, koji je objavio *Crnogorski vjesnik* januara 1944. godine. U tome antisemitskom napisu, u kojemu su Jevreji nazvani najprizemnijim imenima i optuženi za neviđenu mržnju prema nejevrejima, autor se koristio starom antisemitskom tehnikom prilaganja izmišljenih citata iz *Talmuda* koji su čitaocima trebali približiti o kakvome je narodu riječ:

Bogu su miliji Jevreji od Anđela / Svaki onaj koji nije obrezan po jevrejski, jeretik je i bezakonik / Kao god što je čovjek nad životinjom, tako je i Jevrejin nad svim narodima svijeta od Boga postavljen / Svi narodi koji Jevreji nijesu, psi su i magarci – Kuće nejevrejske kuće su životinjske / Najboljem jeretiku uzmi život samo ako možeš / Slobodno je ubiti onoga koji jevrejsku vjeru poriče / Ko proliva krv onih koji nijesu Jevreji, vele rabini, Bogu žrtvu prinosi...²⁴

²² Isto, str. 2.

²³ *Crnogorski vjesnik*, 7. januar 1944, br. 2, str. 10.

²⁴ Dalje nastavlja: „Zapovijed ‘ne ubij’ znači i važi samo za Jevreje, a ne i za nevjernike / I najboljeg među Hrišćanima treba udaviti / O vlastini i privatnoj svojini kaže: ‘Bog je dao vlast i pravo Jevrejima na život i imanje sviju naroda. Opljačkati nevjernike sa svijem je dozvoljeno, a tako isto i nadnicu mu zakinuti. Zapovjed Mojsija ‘Ne ukradi’ znači da jevrejina ne pokradeš i neoštetiš, a ne nevjernike. Za čivuta krađa nije i ne može biti krađa, jer sav svijet pripada od Boga njima u imanje i vlapštinu. On uzme samo ono što mu treba i što je njegovo / O prevari: ‘Jevrejin može nevjernika prevariti i oguliti ga, ali svog bližnjeg izrailjca ne treba varati / Ako bi Jevrejin imao spor sa nevjernikom pred sudom, treba da se sve moguće učini da tvoj brat jevren spor dobija’.“ Izvor: C., „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3. Podmetanje ovih

Po mišljenju autora pomenutog teksta, najbolji poznavalac jevrejske svete knjige koji je razobličio njihovu svrhu bio je August Rohling (*August Roling*), inače jedan od najzagriženijih evropskih katoličkih antisemita, poznat po svojim uvredljivim studijama o jevrejstvu i jevrejskom pitanju s kraja XIX i prvih decenija XX vijeka, a čije je djelo dobro bilo poznato antisemitima u Srbiji.²⁵ Kolumnista *Crnogorskoga vjesnika* smatrao je da je Rohlingova knjiga o *Talmudu* postala „kamen spoticanja za Čivute, njihovu vjeru, njihovo poštenje i moral“ te da je zbog svojih istinitih stavova morao napustiti Evropu i preseliti se u Ameriku budući da su svi tadašnji evropski političari, državnici, finansijeri „bili Čivuti“.²⁶ U Rohlingovim zapisima nalazio je potvrde da je *Talmud* „sramno vjerovanje“ koje propovijeda omrazu, laž, zabludu, prevaru i uništenje i da su mu zbog toga Jevreji ostali vjerni vjekovima kako bi poštujući njegova načela ovladali drugim narodima. Pored Rohlinga, autor je pohvalio knjižicu predavanja Dimitrija Ljotića *Drama savremenog čovječanstva*, naročito zbog Ljotićeve tvrdnje da su Jevreji reditelji aktuelne svjetske drame kroz komunizam i kapitalizam.²⁷

U istome tekstu autor se osvrnuo i na „jevrejsko pitanje“ u Crnoj Gori. On je smatrao da „čivutsko“ pitanje do „skorijeg“ vremena nije razmatrano u Crnoj Gori „jer ih u opšte među nama nije bilo“. Potom je optužio Jevreje da su u crnogorsku zemlju došli „preko šume“, kupujući i prerađujući drvo – zbog čega su opustošili „brda viteške Crne Gore strašnije nego li Omer paša ili Čuprić vezir“.²⁸ Za efekat zgarišta i spržene zemlje te zavođenje crnogorske

citata bilo je prisutno na južnoslovenskome prostoru još početkom XX vijeka. Još 1908. godine u glasilu „Antisemita“, koji je izdavala antisemitska liga kršćana rimo-katoličke i pravoslavne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, objavljen je gotovo istovjetan tekst, s primjetnim jezičkim modifikacijama. Kasnije su taj tekst i ovi fabrikovani citati obilato korišćeni i u kolaboracionističkoj štampi Nedićeve Srbije i Pavelićeve NDH. O tome videti: Zuckerman, Boško, *Psihologija Holokausta*, str. 53–54. Znajući za veze između Nedićeve Srbije i Narodne vlade u Crnoj Gori, ne treba sumnjati da je autoru teksta „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“ u *Crnogorskome vjesniku* bio poznat tekst srpskog antisemite Milorada Mojića „Srpski narod u kandžama Jevreja“, u kome Mojić prilaže gotovo istovjetne citate.

²⁵ O tome videti: Byford, Jovan, „Antisemitizam i ‘Jevrejsko pitanje’ Jaše Tomića, *Portal Peščanik*. Dostupno na: <https://pescanik.net/antisemitizam-i-jevrejsko-pitanje-jase-tomic/>

²⁶ C., „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

²⁷ Uz pomenuti tekst štampan je i odlomak iz Ljotićeve knjige pod naslovom „Upamtimo“: „Niko ne može shvatiti zlo boljševizma ko ne shvati njegovu vezu sa Jevrejstvom. Boljševizam kao marksizam ima zadatak da razbije organsko jedinstvo svih nejevrejskih naroda i zasije ga klicama rasula, koje treba jednoga dana da dovedu do svjetske revolucije (...) A i jednu i drugu ulogu boljševizmu su dali Jevreji, jer je to jedini način da se ostvari njihov pedesetvijekovni san o vladavini Izrailja nad svima ostalim narodima.“ Izvor: Ljotić, Dimitrije, „Upamtimo“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

²⁸ C., „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

omladine okrivio je Tita, Mošu Pijadu i Isaka Levija.²⁹ U njegovim shvatanjima za Jevreje i *Talmud* nije bilo mjesta jer je smatrao da je Crna Gora „hram nacije sa idejom ‘Krsta časnog i slobode zlatne’“, kojoj su se zbog toga divili velikani i veličali njene krstonosne borbe. „Crna Gora sa Hristom, bila je David koji je obarao Golijata, Crna Gora sa Talmudom biti će sram i poniženje nacije! Zato pođite putem Hrista, putem prađedova!“³⁰ Jedan drugi dopisnik *Crnogorskoga vjesnika*, a moguće i isti, samo ovoga puta potpisan kao „Podgorički omladinac“, pozivao je na mimoilaženje s učenjem Talmuda: „Moramo se razlikovati i poći putem Hrista a ne Talmuda.“³¹ Pod talmudistima podrazumijevao je crnogorske komuniste koji uništavaju njenu srpsku i pravoslavnu tradiciju, odnosno crvenu „rulju“ koja ide „đavoljijem tragom“. Pravoslavlje i srpstvo smatrani su za jačeg u sukobu protiv jevrejskoga komunizma budući da je i urednik *Crnogorskoga vjesnika* Miomir Dubak poručivao da su oni koji su „iskalili sav gnjev i mržnju jevrejskog roda“ na Crnu Goru naišli „na oštar mač Srpstva i Pravoslavlja“ koji će dovesti do konačne pobjede.³²

U primjerima antisemitizma s hrišćanskom podlogom u Crnoj Gori posebno će do izražaja doći potenciranje svetosavlja. Sveti Sava predstavljan je kao idealan model ličnosti u kojoj su spojene nacija i vjera, odnosno srpstvo i srpska nacionalna crkva, na što je još prije Drugoga svjetskog rata ukazivao i Nikolaj Velimirović upoređujući Svetoga Savu s Adolfom Hitlerom, koji je nastojao stvoriti njemačku nacionalnu crkvu.³³ U svetosavlju je tražen spas narodne duše od komunizma i međunarodnoga jevrejstva. Još početkom 1943. godine tzv. Cetinjska nacionalna omladina organizovala je u Zetskome domu Svetosavsku proslavu. Omladinac Petar Vukmirović održao je tom prilikom predavanje o Svetome Savi, „prosvjetitelju, književniku i državniku“. Osvrćući se na mlađe generacije koje su mahom simpatisale Narodnooslobodilački pokret, Vukmirović im je zamjerao što nijesu pošli učenjem Svetoga Save „koji je sjedinio pravoslavlje i nacionalnost“, već su odabrali revolucionarne dogme propisane od ljudi „koji nemaju nacionalne države“ i ljudi koji ne poštuju pravo ličnosti kao pojedinca.³⁴ Za ljude koji nemaju nacionalne države

²⁹ Moguće da se radi o Isaku Leviju, učeniku iz Sarajeva, koji se borio u partizanskim jedinicama.

³⁰ Isto.

³¹ Podgorički omladinac, „Dva postanka masa“, *Crnogorski vjesnik*, 20. februar 1944, br. 14, str. 3.

³² Dubak, Miomir S., „Položaj srpskog naroda u današnjici“, *Crnogorski vjesnik*, 8. jun 1944, br. 51, str. 1.

³³ O kontroverzama vezanim za srpskoga vladiku videti još: Byford, Jovan, „From ‘Traitor’ to ‘Saint’: Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memory“. *Analysis of Current Trends In Antisemitism*, 22, pp. 1–41.

³⁴ DACG, AOP, NOB, Svetosavska proslava cetinjske nacionalne omladine, br. 4514 / IX 1b

Vukmirović je zasigurno smatrao Jevreje, koji su, kao što smo već naveli u prethodnim poglavljima, uveliko tokom 1942. godine u Crnoj Gori optuživani za širenje i propisivanje komunističkih ideja.

Ideologija svetosavlja protiv komunista i Jevreja bila je jedna od osnova Narodne uprave. Ono je deklarirano kao „najveća snaga i moć našega naroda“.³⁵ Za najveće protivnike svetosavlja kroz istoriju *Crnogorski vjesnik* je pokazao Osmansko Carstvo, a u modernoj istoriji „jezuite“ i „Izrailjevu djecu“. Autor koji se koristio pseudonimom Dubovica tvrdio je da je konkordat koji je Katolička crkva „posredstvom jezuita“ namjeravala potpisati s Kraljevinom Jugoslavijom za vrijeme mandata Milana Stojadinovića trebao biti „glogov kolac“ u svetosavlje, ali da je to svojom borbenošću spriječio „Savin sljedbenik“, patrijarh SPC Varnava Rosić.³⁶ S druge strane, pomenuti kolumnista tvrdio je da su ono što jezuitima nije pošlo za rukom nastavila „Izrailjeva djeca“ koja su ošetila da „ne mogu na Balkanu zagospodariti dokle je god Svetosavlja“. Zbog toga su Tito i Moša Pijade ustremili „svoje strijele na Svetosavlje“.³⁷ Međutim, svetosavlje kao „najjača falanga u Evropi“ izdržaće i taj napad i odbraniti srpstvo kao mnogo puta kroz istoriju: „Svetosavlje je prostrano i ono će sa svojih grudi pobijediti Tita i Moša i svu Izrailjevu djecu, koja su u posljednje dvije decenije zarazne klice sijala, pogotovo u Crnoj Gori, i naš će narodni organizam ostati čistiji nego što je ikada prije bio. Svetosavlje je nepobjedivo.“³⁸

Prednost svetosavlja doktrinarno je plasirao i sveštenik Mitropolije crnogorsko-primorske Jovan Todorović, koji je komuniste nazvao odrodima od Svetoga Save, koji su iz tamnica izvukli robijaše tuđe vjere, krvi i jezika i postavili ih na njegovo mjesto, na čelo srpskoga naroda. Todorović je pod tuđom i „nečistom“ krvlju podrazumijevao „jevreje, Turke, Cigane i druge“ koji „piju krv srpskoga naroda i ruše Svetosavlje“.³⁹ Za njega nije bilo sumnje da je taj tuđinski i protivsvetosavski duh podigao ustanak 13. jula, kada su ti novi „Sinan-paše“ opustošili Crnu Goru te podigli groblja i polomili plugove na neobrađenim njivama kako bi svjedočili „da je tu do skoro živio narod Sv. Save“. Po mišljenju sveštenika Todorovića dolazak „tuđinskoga“ duha u Jugoslaviju desio se zbog toga što ta država poslije Prvoga svjetskog rata nije utemeljena na svetosavlju. To je omogućilo uvoženje Darvina (*Charles Darwin*) sa zapada i Marksa sa „sjevera i istoka“, koji su potisnuli Sv. Savu.

– 2 (43).

³⁵ Dubovica, „Svetosavlje“, *Crnogorski vjesnik*, 26. januar 1944, br. 7, str. 1.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Todorović, J., „Srpski narodni duh kao imperativ naše današnjice“, *Crnogorski vjesnik*, 25. april 1944, br. 39, str. 1.

Todorović je smatrao da je Marksova nauka rušila iz temelja sve nacionalne i rasne vrijednosti, a da se Marks specijalno okomio „da slomi kičmu Srpstva i Pravoslavlja i da stvori novi poredak na grobnici Svetoslavlja“.⁴⁰

Upozorenje na opasnost po pravoslavlje od komunizma i poziv na njegovo likvidiranje šireno je i putem letaka. Jedan od sačuvanih naslovljen je sa „Zašto se borite pravoslavci!“⁴¹ Preko cijele prednje strane letka iscrtan je krst, dok je na zadnjem dijelu prikazan dječak u seljačkoj nošnji razapet na zvijezdi petokraki. Letak poziva pravoslavce koji se nalaze u „boljševičkim redovima međunarodnog ološa“ da se odreknu svoje borbe jer su zavedeni od strane J. B. Tita. Pravoslavci se upozoravaju da će postati robovi kolhoza bez porodice i vjere i da će raditi „za međunarodne jevrejske lešinare“.⁴² Borba protiv „jevrejskog komunizma“ proglašena je svetim ratom i predstavljena kao opštehrišćanska, a ne samo pravoslavna stvar. U glasilu *Bokeški vjesnik*, koje je izlazilo u vjerski mještovitoj, pravoslavnoj i katoličkoj Boki Kotorskoj objavljivani su apeli o neophodnosti formiranja „čvrstih falangi (...) na oltaru i jedne i druge Hristove crkve“ protiv „jevrejskog komunizma“.⁴³ Hrišćani su pozvani u rat jer „Jevrej u plaštu je grlati ateista“ i na sav glas objavljuje da je religija opijum za narod, dok „Jevrej bez plašta ljubomorno čuva Jahveov kult i troši neštedimice blago za podizanje raskošno uređenih sinagoga“. Jevrejin je optužen da „ratuje protiv religije i crkava“, ali tuđih, pritom ne žaleći tuđe žrtve. Na kraju teksta koji poziva na hrišćansku slogu protiv jevrejstva naznačeno je da će se „o bedeme pravoslavno-katoličke sloge u borbi za Hrista protiv Antihrista“ slomiti svi neprijatelji – „i mi ćemo kao srećni ljudi i pravi hrišćani sačekati kao pobjednici svršetak i posljednjeg čina ove krvave svjetske drame koju režira Izrailj“.⁴⁴ Jedan drugi tekst poručivao je komunistima koje finansiraju „Jevreji i masoni“ da će izgubiti rat, jer su „nove snage“ saveznici boga: „Mi smo jači od vas, jer Bog je jači od sotone!“⁴⁵

Za razliku od sveštenika i propagatora antisemitizma s hrišćanskom podlogom, u Crnoj Gori je bilo popova koji su odbili saradnju s okupatorom i promociju njegovih vrijednosti. Takvi su se opredijelili za narodnooslobodilačku borbu i svojim djelovanjem pomagali Titovu vojsku u koju su primani svi narodi Jugoslavije. Ukupno su 34 popa Mitropolije crnogorsko-primorske stupila u partizanske redove, od čega ih je 6 nakon rata dobilo spomenicu učesnika rata

⁴⁰ Isto.

⁴¹ DACG, AOP, NOB, Zašto se borite pravoslavci (letak), br. 4785/x1d – 31 (44).

⁴² Isto.

⁴³ Dubak, M. S., „Jevrejski komunizam – naš neprijatelj br. 1“, *Bokeški vjesnik*, 26. avgust 1944, br. 2, str. 2.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Grotli, „Komunisti, vi ste slijepci!“, *Crnogorski vjesnik*, 29. jul 1944, br. 64, str. 2.

od 1941. godine.⁴⁶ Sveštenici Mitropolije crnogorsko-primorske koji su saradivali s okupatorom i potpirivali antipartizansku propagandu podijelili su sudbinu četničkog pokreta. Njih 60 (što je činilo jednu trećinu ukupnog sveštenstva) krenulo je na poziv mitropolita Joanikija Lipovca s četničkom grupom Pavla Đurišića u odstupnicu prema Bosni, a potom i prema Sloveniji. Od onih koji su pretekli povlačenje i stigli do Zidanoga Mosta njih 56 je maja 1945. godine uhapšeno zajedno s jednom grupom četnika i strijeljano. Joanikije Lipovac takođe je uhapšen, odveden u Arandelovac, potom isljeđivan i strijeljan.⁴⁷

Citirana bibliografija:

- Byford, Jovan. (2004). „From ‘Traitor’ to ‘Saint’: Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memory“. *Analysis of Current Trends In Antisemitism*, 22, pp. 1–41.
- Byford, Jovan (2005). *Potiskivanje i poricanje Antisemitizma – Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- C. (1944). „Hoćemo li putem Hrista ili Talmuda?!“. *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.
- Carrol, James (2002). *Constantine's Sword: The Church and the Jews*. Boston: Houghton Mifflin.
- Dubak, M. S. (1944). „Jevrejski komunizam – naš neprijatelj br. 1“. *Bokeški vjesnik*, 26. avgust 1944, br. 2, str. 2.
- Dubak, Miomir S. (1944). „Položaj srpskog naroda u današnjici“. *Crnogorski vjesnik*, 8. jun 1944, br. 51, str. 1.
- Dubovica (1944). „Svetosavlje“. *Crnogorski vjesnik*, 26. januar 1944, br. 7, str. 1.
- Goldhagen, Daniel (2002). *A Moral Reckoning. The Role of the Catholic Church in the Holocaust and its Unfulfilled Duty of Repair*. New York: Alfred A. Knopf.
- Grotli (1944). „Komunisti, vi ste slijepci!“. *Crnogorski vjesnik*, 29. jul 1944, br. 64, str. 2.
- Jovanović, Vladimir (2014). *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseļjena (1766–1925): prilozi istoriji hrišćanstva u Crnoj Gori*. Podgorica – Cetinje: Pobjeda & OKF.

⁴⁶ Ćosović, Miroslav, „Mitropolit SPC Joanikije je bio učesnik Petrovdanskog sabora“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/339640--mitropolit-spc-joanikije-je-bio-ucesnik-petrovdanskog-sabora-12-jula-1941-godine>.

⁴⁷ Šistek, František, *Dějiny Černé Hory*, NLN – Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 2017, str. 411.

- Koljanin, Milan (2009). „Srpska pravoslavna crkva i Jevreji 1918–1937“. *Istorija 20. veka*, 2/2009.
- Koljanin, Milan (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Ljotić, Dimitrije (1944). „Upamtimo“. *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.
- Papović, Dragutin (2010). „Nacizam u Crnoj Gori“, In: Papović, Dragutin, *Rani ratovi*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum.
- Pavlović Domentijan (1942–1943). „Ljubav kao glavno načelo hrišćanskog morala“. *Ostrog*. Cetinje: Mitropolija crnogorsko-primorska, str. 60.
- Podgorički omladinac (1944). „Dva postanka masa“. *Crnogorski vjesnik*, 20. februar 1944, br. 14, str. 3.
- R. Šć. (1944). „Hristovo vaskrsenje s kritičke tačke gledišta“. *Crnogorski vjesnik*, 20. april 1944, br. 37, str. 3.
- Stojanović, Aleksandar (2017). „‘Crvene vladike’: Srpska pravoslavna crkva na stranicama kolaboracionističke štampe“, In: Stojanović, Aleksandar (pr.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga 2. Beograd: Filip Višnjić.
- Šistek, František (2017). *Dějiny Černé Hory*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, str. 411.
- Todorović, J. (1944). „Srpski narodni duh kao imperativ naše današnjice“. *Crnogorski vjesnik*, 25. april 1944, br. 39, str. 1.

Internetski izvori:

- Adžić, Novak, „Petrovdanski sabor 12. jula 1941. godine“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/236178--adzic-petrovdanski-sabor-12-jula-1941-godine>.
- Byford, Jovan, „Antisemitizam i ‘Jevrejsko pitanje’ Jaše Tomića, *Portal Pešcanik*. Dostupno na: <https://pescanik.net/antisemitizam-i-jevrejsko-pitanje-jase-tomica/>
- Čosović, Miroslav, „Mitropolit SPC Joanikije je bio učesnik Petrovdanskog sabora“. Dostupno na: <https://www.portalanalitika.me/clanak/339640--mitropolit-spc-joanikije-je-bio-ucesnik-petrovdanskog-sabora-12-jula-1941-godine>.
- Jovanović, Vladimir, „Mitropolija crnogorsko-primorska je formirana 1931. godine: samo sedam godina je starija od Amfilohija“, Portal Antena M, link: <https://www.antenam.net/istorija/123830-mitropolija-crnogorsko-primorska-je-formirana-1931-samo-sedam-godina-je-starija-od-amfilohija-3>.

Boban BATRIĆEVIĆ

CHRIST OR THE TALMUD?

**Anti-Semitism with an Orthodox Christian background in
collaborationist propaganda in Montenegro during the Second World War**

The paper presents and analyses anti-Semitic statements from the ranks of the clergy of the Serbian Orthodox Church in Montenegro during the Second World War.

Key words: *anti-Semitism, Montenegro, Second World War, anti-communism, Joanikije Lipovac*